

Examen VWO
2025

tijdvak 1
vrijdag 9 mei
13.30 - 16.30 uur

Nederlands

Dit examen bestaat uit 37 vragen.
Voor dit examen zijn maximaal 69 punten te behalen.
Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Beantwoord de vragen in correct Nederlands.
Geef niet meer antwoorden (zinnen, redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld één zin wordt gevraagd en je antwoordt met meer dan één zin, wordt alleen de eerste zin in de beoordeling meegeteld.

Onderzoek naar de waarde van boosheid

bron 1

Woede als onmisbare morele motor

(1) Als kinderen wordt ons geleerd niet boos te zijn op dode vlinders, op onze kapotte knieën, op de hagel. We krijgen alternatieven
5 aangeboden: verdriet, teleurstelling, pech. Als volwassenen wordt ons geleerd, door filosofen en andere ogenschijnlijk kalme personen, dat
10 gronden zijn voor boosheid, zoals onrecht of wanbeleid, is boosheid contraproductief.

(2) Volgens de Amerikaanse filosoof Martha Nussbaum gaat
15 boosheid hand in hand met wraak en is boosheid pas goed als deze iets anders wordt: hoop, vergeving, liefde, en andere zalige deugden voor bij het haardvuur.

(3) Ik las onlangs *The Case for Rage*¹⁾ van Myisha Cherry waarin ze gehakt maakt van woede-sceptici. Woede is een onmisbare morele motor: woede laat zien dat
25 iets ons echt aan het hart gaat, ze trekt ons uit oneindig gepolder en zet ons ertoe aan om eindelijk eens wat te doen. Woede is soms ook gewoon goed als zodanig.

(4) Moeten we in z'n algemeenheid boosheid meer toejuichen? Natuurlijk niet. Er is ook narcistische boosheid die ontstaat wanneer je ego gekrenkt wordt en je als reactie
30 defensief als een kat begint te blazen. Maar niet alle boosheid is narcistisch, noch per definitie ondemocratisch, gewelddadig,

irrationeel of contraproductief. We
40 moeten niet alle woede over één kam scheren. Zonder woede geen vrouwenrechten, geen einde aan discriminatie en racisme.

(5) Omdat 'boosheid is slecht'
45 ons met de paplepel is ingegoten, hebben we geleerd om, wanneer we geconfronteerd worden met stemverheffingen en ongepolijst taalgebruik, gelijk
50 terug te deinzen, ongeacht wat er gezegd wordt. Onze tweede reactie is doorgaans *tone policing*: enkel reageren op de scherpe manier waarop de ander
55 communiceert. Dat is terecht wanneer je partner zich narcistisch boos maakt ('doe even rustig') maar onterecht wanneer iemand boos is over racisme,
60 seksuele intimidatie, het (mondiale) klimaatbeleid of een miljard voor fieldlabs.²⁾

(6) Laten we eens beter ons best doen om, wanneer we geconfronteerd worden met activistische boosheid, ons ongemak even in te slikken (je gaat echt niet dood) en onze behoefte om de ander tot rust te manen te negeren,
70 vooral als we ons bevinden aan gunstiger uiteindes van allereerste sociale assen van (on)gelijkheid.

(7) Ook mogen we ons vaker
75 afvragen, als 'contraproductief!' ons om de oren vliegt: wie maakt

boosheid precies contra-productief? Wie maakt dat boosheid niet leidt tot verandering? *Cui bono?*³⁾ Wie wil meer van hetzelfde? Wie schiet in de zelfverdediging? In plaats van geschrokken te kijken naar, ik noem eens een dwarsstraat, de boze zwarte vrouw, mogen we wat vaker kijken naar hoe (en of) de o zo kalme partij luistert. **(8)** Niet alleen omdat we matig omgaan met activistische boosheid, maar ook omdat áls we al boos mogen zijn, het een gericht object moet hebben. We mogen niet boos zijn op de hagel, dus zijn we het niet. Maar omdat we niet boos zijn op de hagel, worden we boos op politici. Het is

gepast om boos te zijn op de bewindslieden in deze crisis. Maar laten we eerlijk zijn: we zijn ook gewoon boos op corona, kwaad over ons ingeperkte leven, over de situatie in de zorg, over pijn en rouw. Stop het niet weg, laat het er zijn in al zijn ongerichtheid. **(9)** Ik las onlangs: "Tegen betaling kunnen bezoekers in een veilige omgeving servies tegen de muur gooien." Ook in opmars: tegen de zee schreeuwen. Zij hebben het begrepen, die zeekrijgers. Ik ga dit weekend eens zeewaarts en ga vreselijk kwaad worden op alle dode vlinders.

Fleur Jongepier, NRC Handelsblad, 29 december 2021

Fleur Jongepier is filosoof en schrijver. Ze was tot 2022 werkzaam als universitair docent filosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

noot 1 vertaling: Een pleidooi voor woede

noot 2 In fieldlabs werd tijdens de covid-19-pandemie wetenschappelijk onderzocht hoe bezoekers zich bij grote evenementen gedroegen. Maatschappelijk was er discussie over de kosten van deze fieldlabs, die uit overheids gelden werden betaald.

noot 3 vertaling: Wie heeft er baat bij?

De kracht van boosheid

(1) Woede ziet eruit als het tegenovergestelde van sereen en wijs. Dus je zou zomaar kunnen denken dat ze in de ban moet, wil
5 je ooit verlicht raken en gelukkig zijn. Het tegendeel is waar: boosheid is een van de vier basis-emoties van de mens, die gevoeld en geuit moet worden. Ook erger-
10 nis, verontwaardiging, irritatie en frustratie vallen onder deze basis-emotie. Boosheid is de drijvende kracht achter het bewaken van je grenzen, het beschermen van je
15 integriteit en het onderscheid maken tussen wat juist en niet juist is. Oorspronkelijk heeft boosheid een beschermende functie tegen een mogelijke bedreiging; je
20 lichaam reageert direct op een situatie die bedreigend of stressvol voelt. Het lichaam maakt adrenaline aan die het mogelijk maakt om te vechten, te vluchten of te ver-
25 starren. Boosheid voedt jou met een roodgloeiende energie die

groter is dan je verlegenheid, angst en bescheidenheid bij elkaar en laat je met de vuist op tafel
30 slaan en in verzet komen.

(2) De furie in je behartigt jouw belangen. Boosheid is een kracht, een grote sterke vriendin die naast je gaat staan en die jou doet
35 voelen waar je grenzen liggen en jou helpt om die te bewaken. Boosheid is een soort vuur dat in je ontstoken wordt, dat jou van een vlamme energie voorziet
40 om voor jezelf op te komen. Dat is soms nodig in het leven.

(3) De eerste feministen (suffragettes) waren woedend, de eerste vakbondsleiders waren
45 ziedend, Martin Luther King¹⁾ was razend, de vrouwen achter de #MeToo-beweging²⁾ waren furieus. Het vuur van boosheid geeft kracht en moed om dingen die
50 scheef zitten, aan te kaarten en in beweging te krijgen.

Susan Smit, Happinez, 13 april 2022

Susan Smit is schrijver en columnist. Bovenstaand fragment komt uit een langer artikel over boosheid.

noot 1 Martin Luther King (1929-1968) was een Amerikaanse dominee en een van de meest prominente leden van de Afro-Amerikaanse burgerrechtenbeweging.

noot 2 De #MeToo-beweging is een maatschappelijke beweging tegen seksueel grensoverschrijdend gedrag. Zij begon in oktober 2017 op sociale media met de hashtag MeToo.

Ga eens flink tekeer!

In onderstaand fragment uit een boek wordt onderzoek besproken naar effecten van boosheid.

(1) (...) Maar relevanter voor de beslissing of je nu wel of niet tekeer moet gaan: er is geen wetenschappelijk bewijs voor dat
5 opgekropte woede die tijdens een louterende uitbarsting vrijkomt een nuttige strategie is voor geestelijk en lichamelijk welzijn. Het idee je geest van woede te ontdoen kan
10 dan wel intuïtief zuiver klinken, maar het sturen van een woeden-de mail, tweet, Facebookpost of suggestief Insta-plaatje is geen goede manier om met stress om te
15 gaan. Integendeel, meestal maakt het de zaak alleen maar erger.

(2) Dat weten we al vele jaren: neem deze studie uit 2002 met de titel *Je woede uiten: stimuleert of*
20 *dooft dat de vlam?* Dit onderzoek, dat sindsdien nog vele malen is herhaald, ontdekte dat je woede luchten op vele manieren, zoals een boksbal te lijf gaan of luid op

25 een toeter blazen in het oor van degene die de oorzaak van de woede was, niet hielp. De auteur, sociaal psycholoog Brad Bushman, concludeerde zelfs dat
30 "helemaal niets doen meer effect had dan je woede uiten" en dat de resultaten "de catharsistheorie direct tegenspreken". Kortom, tekeergaan dooft de woede niet,
35 dempt de stress niet en zorgt er niet voor dat de woedende persoon zich emotioneel stabiel voelt. Eigenlijk heeft het juist het tegenovergestelde effect. Mensen
40 worden er juist nog agressiever van. In 2011 zei Bushman: "Lucht geven aan je woede is zoals benzine gebruiken om een vuurtje te doven. De vlammen laaien
45 steeds meer op doordat de agressieve gedachten actief blijven in het geheugen en boze gevoelens blijven smeulen."

Timothy Caulfield, Relax! Feit en fictie achter al je dagelijkse beslissingen (2021)

Timothy Caulfield is hoogleraar Recht en Gezondheid aan de Universiteit van Alberta in Canada en daarnaast presentator van televisiedocumentaires waarin pseudowetenschappelijke mythes worden ontkracht.

‘Hoepel een eind op’

In onderstaand fragment uit een langer tijdschriftartikel worden de opvattingen van twee filosofische stromingen over boosheid in perspectief geplaatst.

(1) “Emoties zijn hoe we moraliteit doen”, zo vat de Hongaars-Amerikaanse filosoof Agnes Callard vorig jaar in een essay in *The Boston Review* het standpunt van de ‘sentimentalisten’¹⁾ onder haar collega’s samen: onze woede is simpelweg hoe we elkaar moreel verantwoordelijk houden, hoe we een gemeenschappelijke moraal vormen. De denkers in een stoïcijnse²⁾ traditie die ze daar-
tegenover plaatst, zien woede uiteindelijk als inherent slecht. Ze
proberen hooguit dat wat ze als waardevol zien te isoleren door het bijvoorbeeld morele veront-

waardiging te noemen of, zoals Nussbaum,³⁾ *transition anger*.⁴⁾
(2) Het leek Callard zinvol om woede te willen beteugelen, maar het is een fantasie dat je haar zou kunnen zuiveren. We kunnen wel woorden verzinnen om een gevoel te beschrijven dat we rechtvaardig woedend zijn zonder dat er een vleugje wraakzucht in schuilt, maar dat is volgens haar uiteindelijk een filosofische fictie. De duistere kant van woede is onlosmakelijk met de constructieve verbonden. Wrok is ook hoe we moraliteit doen. Wraak is ook hoe we elkaar moreel verantwoordelijk houden.

Jan Postma, de Groene Amsterdammer, 11 november 2021

Jan Postma is journalist, politicoloog en Amerika-deskundige.

noot 1 sentimentalisme: filosofische stroming die stelt dat emoties richting geven aan het leven van een mens

noot 2 stoïcisme: filosofische stroming die stelt dat een mens zich in het leven niet moet laten leiden door emoties

noot 3 Martha Nussbaum is een Amerikaanse filosoof.

noot 4 *transition anger*: woede die nodig is om een maatschappelijk onrecht te kunnen veranderen

Onderzoek naar de waarde van boosheid

Stel, je bereidt je bij het vak Nederlands voor op het schoolexamen schrijfvaardigheid, waarin je op basis van bronnen een beschouwing zult schrijven over een emotie: boosheid. Deze beschouwing heeft als hoofdvraag: 'In hoeverre is boosheid een goede emotie?'

Je docent Nederlands heeft aangegeven dat je je voor deze voorbereiding in eerste instantie moet baseren op bron 1. Je verdiept je daarom allereerst in bron 1: je neemt de gedachtegang ervan stapsgewijs door en controleert of je de inhoud ervan begrijpt.

Lees bron 1.

- 1p 1 Wat zegt Cherry over het nut van boosheid, gelet op alinea 3?
- A Boosheid brengt richting in onze discussie over maatschappelijke misstanden.
 - B Boosheid drukt onze gevoelens over maatschappelijk onrecht uit.
 - C Boosheid dwingt moreel en maatschappelijk bewustzijn bij ons af.
 - D Boosheid stimuleert ons om lastige maatschappelijke vraagstukken aan te pakken.

“Ik las onlangs *The Case for Rage* van Myisha Cherry waarin ze gehakt maakt van woedesceptici.” (regels 20-23)

- 2p 2 Vat de argumentatie van Cherry in alinea 3 samen, door in onderstaande zin de ontbrekende delen aan te vullen met telkens één woord. Neem de nummers uit de zin over en zet daarachter het juiste woord.
- Boosheid is ...(1)... , want ze laat zien wat ons persoonlijk ...(2)... en ze leidt mogelijk tot maatschappelijke ...(3)... .

Bron 1 gaat niet alleen in op het nut van boosheid, maar ook op negatieve kenmerken ervan.

- 2p 3 Noem drie algemene negatieve kenmerken van boosheid, gelet op alinea 1 en 2 van bron 1.

In bron 1 komen twee soorten boosheid aan de orde: narcistische en activistische boosheid. Je wilt voor jezelf helder krijgen wat deze twee soorten boosheid inhouden.

Hieronder staan zes situaties waarin boosheid een rol speelt.

- 2p 4 Welke twee situaties hebben vooral betrekking op narcistische boosheid en welke twee vooral op activistische boosheid, gelet op bron 1? Neem *narcistisch* en *activistisch* over en zet daarachter telkens de nummers van de twee juiste uitspraken.

- 1 Een brugklasleerling gaat tekeer tegen zijn ouders omdat hij eerder van een schoolfeest moet thuiskomen dan zijn broer uit vwo 6.
- 2 Een demonstrant ketent zich vast aan de deur van een ministerie tijdens een protest tegen overheidsdiscriminatie.
- 3 Een kantoormedewerker wordt woest van ergernis omdat het maar niet lukt een formulier goed op te slaan op de computer.
- 4 Een minister is boos op zichzelf omdat ze een wet onvoldoende scherp heeft toegelicht in de Tweede Kamer.
- 5 Een vakbonds lid protesteert op het Malieveld in Den Haag luid tegen bezuinigingen op de werkeloosheidsuitkeringen.
- 6 Een vrouw is kwaad op een collega omdat hij vervelende opmerkingen maakte over haar 'fletse kledingstijl'.

Je brengt voor jezelf in kaart welke adviezen bron 1 bevat voor een goede omgang met de activistische boosheid van een ander.

- 2p 5 Welke drie adviezen passen het best bij activistische boosheid, gelet op alinea 4 tot en met 7? Noteer de nummers van de juiste adviezen.

- 1 Deins desgewenst terug.
- 2 Laat de ander boos zijn.
- 3 Negeer je ongemakkelijke gevoel.
- 4 Richt je op de aanleiding van de boosheid.
- 5 Spreek de boze ander aan op diens toon.
- 6 Zorg ervoor dat de boze ander rustig wordt.

De opvatting 'boosheid is slecht' is ons "met de paplepel ingegoten" (regels 44-46).

Dit heeft negatieve gevolgen voor onze omgang met boosheid.

- 3p 6 Vat uit alinea 5 tot en met 7 drie van deze negatieve gevolgen samen. Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 50 woorden.

De slotzin van bron 1 luidt: "Ik ga dit weekend eens zeewaarts en ga vreselijk kwaad worden op alle dode vlinders." (regels 112-115)

- 1p 7 Welke uitspraak geeft de strekking van deze slotzin het best weer, gelet op bron 1?
- A Boosheid gericht naar anderen uiten lijkt misschien goed, maar is uiteindelijk onberedeneerd en zinloos.
 - B Boosheid moet altijd op misstanden zelf zijn gericht, nooit op de verantwoordelijken voor die misstanden.
 - C Boosheid moet bij voorkeur worden gericht op objecten die hiervan zelf geen last zullen ondervinden.
 - D Boosheid ongericht naar objecten uiten lijkt zinloos, maar kan zeker nuttig en louterend zijn.
- 2p 8 Welke uitspraak geeft de hoofdgedachte van bron 1 het best weer?
- A Als we beter met onze boosheid leren omgaan, zullen we snel veel van onze maatschappelijke problemen kunnen oplossen.
 - B Vanwege onze opvoeding gaan we niet goed met boosheid om, waardoor we de boze ander vaak niet de passende waardering geven.
 - C We gaan op dit moment contraproductief om met boosheid, waardoor het vrijwel onmogelijk is maatschappelijke ongelijkheid op te heffen.
 - D We moeten leren ruimte te geven aan activistische boosheid, zodat de emotionele en morele voordelen ervan kunnen worden benut.

Op basis van bron 1 besluit je het onderscheid tussen narcistische en activistische boosheid in je onderzoek mee te nemen. Je kiest hierbij wel voor neutralere bewoordingen: 'boosheid vanuit individuele motieven' en 'boosheid vanuit maatschappelijke motieven'.

Je stelt drie deelvragen op:

- 1) Waarom wordt boosheid vaak in haar geheel afgewezen?*
- 2) In hoeverre is boosheid vanuit individuele motieven een goede emotie?*
- 3) In hoeverre is boosheid vanuit maatschappelijke motieven een goede emotie?*

Je selecteert twee extra bronnen waarmee je boosheid verder onderzoekt: bron 2 en 3. Je neemt deze bronnen elk afzonderlijk door en vergelijkt de gedachtegangen ervan met die van bron 1. Ook beoordeel je de betrouwbaarheid en bruikbaarheid van de drie bronnen.

Lees bron 2.

In bron 1 en bron 2 wordt een vrijwel identieke reden gegeven als antwoord op deelvraag 1: 'Waarom wordt boosheid vaak in haar geheel afgewezen?'

- 1p 9 Vat deze reden samen.

Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 15 woorden.

Je wilt deelvraag 2 en 3 beantwoorden aan de hand van bron 2. Je merkt op dat bron 2 anders kijkt naar het onderscheid tussen boosheid vanuit individuele motieven en boosheid vanuit maatschappelijke motieven dan bron 1.

- 3p 10 Typeer dit verschil tussen bron 1 en bron 2.

Neem de nummers uit onderstaande zinnen over en zet daarachter je antwoord. Let op: indien een bron onderscheid maakt tussen de twee soorten boosheid, noem dan bij nummer 1b of 2b *twee oorzaken*.

Bron 1 onderscheidt (1a) (kies uit: *wel/niet*) duidelijk de twee soorten boosheid. Boosheid wordt namelijk veroorzaakt doordat ...(1b)... .

Bron 2 onderscheidt (2a) (kies uit: *wel/niet*) duidelijk de twee soorten boosheid. Boosheid wordt namelijk veroorzaakt doordat ...(2b)... .

Je stelt vast dat bron 1 als informatiebron voor je beschouwing over het algemeen wat betrouwbaarder lijkt dan bron 2.

- 2p 11 Geef hiervoor twee algemene redenen.

Geef geen voorbeelden, laat de vindplaats (de krant of het tijdschrift) van de bronnen buiten beschouwing en geef antwoord in een of meer volledige zinnen.

Lees bron 3.

- 1p 12 Welke typering doet het meest recht aan boosheid volgens bron 3?
Boosheid is vooral

- A dom.
- B louterend.
- C nutteloos.
- D onbezonnen.
- E stimulerend.
- F verstandig.

In bron 3 wordt één onderzoek uitgebreid besproken: dat van Bushman uit 2002. Dit onderzoek heeft een brede wetenschappelijke waarde, gelet op alinea 2 van bron 3.

- 2p 13 Citeer uit alinea 2 twee afzonderlijke zinnen of zinsgedeelten, elk van maximaal tien woorden, waaruit dit blijkt.

Je besluit nu bron 2 en bron 3 inhoudelijk te vergelijken.

In alinea 3 van bron 2 enerzijds en in alinea 2 van bron 3 anderzijds worden twee tegengestelde eigenschappen van boosheid benadrukt door een vergelijking met vuur.

- 2p 14 Leg per bron uit welke eigenschap van boosheid wordt benadrukt met deze vergelijking.

Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 20 woorden.

Het valt je op dat bron 2 en bron 3 elk een ander antwoord geven op deelvraag 2: 'In hoeverre is boosheid vanuit individuele motieven een goede emotie?'

- 2p 15 Vat per bron het antwoord samen dat wordt gegeven op deelvraag 2. Neem de nummers uit onderstaande zinnen over en zet daarachter je antwoord.

Het uiten van boosheid vanuit individuele motieven is volgens bron 2 (1a) (kies uit: *wel/niet*) goed, want ...(1b)...

Het uiten van boosheid vanuit individuele motieven is volgens bron 3 (2a) (kies uit: *wel/niet*) goed, want ...(2b)...

Je wilt de gedachtegang van de eerdere bronnen in een breder filosofisch perspectief plaatsen. Je brengt daarom bron 4 inhoudelijk in kaart en vergelijkt daarna de gedachtegang ervan met die van de andere bronnen.

Lees bron 4.

De opvattingen over boosheid van Callard geven je een nieuw antwoord op de hoofdvraag: 'In hoeverre is boosheid een goede emotie?'

- 2p 16 Welk antwoord zal Callard op de hoofdvraag geven, gelet op bron 4? Neem de nummers uit onderstaande zinnen over en zet daarachter je antwoord.

Volgens Callard staat boosheid ons enerzijds toe ...(1)...

Anderzijds is boosheid nooit alleen positief, omdat ...(2)...

In onderstaande vier uitspraken wordt Callards waardering van boosheid in bron 4 vergeleken met de waardering van boosheid in bron 1, 2 en 3.

2p 17 Geef per uitspraak aan of deze wel of niet waar is, gelet op deze bronnen. Neem de nummers van de uitspraken over en zet daarachter *wel* of *niet*.

- 1 Callard is negatiever dan bron 1 als het gaat om individuele boosheid.
- 2 Callard is negatiever dan bron 2 als het gaat om boosheid in algemene zin.
- 3 Callard is positiever dan bron 1 als het gaat om maatschappelijke boosheid.
- 4 Callard is positiever dan bron 3 als het gaat om boosheid in algemene zin.

Je besluit de hoofdvraag zo genuanceerd mogelijk te beantwoorden. Daarbij wil je zoveel mogelijk recht doen aan de inhoudelijke overeenstemming tussen je vier bronnen, waarbij je de meer filosofische benadering vanuit bron 4 nadrukkelijk meeneemt.

2p 18 Welke bewering verwoordt het genuanceerde antwoord dan het best? Boosheid kan zeker een goede emotie zijn

- A als deze gericht is tegen maatschappelijk onrecht, maar boosheid is ook onlosmakelijk verbonden met agressie en wraak.
- B als deze het ontstaan van een algehele moraliteit bevordert, maar boosheid kan ook forse gezondheidsproblemen veroorzaken bij jezelf.
- C als deze uitmondt in een individuele loutering, maar boosheid kan ook agressieve gedachten en stress aanwakkeren.
- D als het uiten ervan tot individuele opluchting leidt, maar boosheid kan ook uitlopen tot het nemen van wraak.

Tekst 1 Taal is een brug in het denken

(1) Bestaan er stoornissen die specifiek de taal betreffen? Twee voorbeelden worden regelmatig genoemd. De eerste is afasie, een
5 stoornis (of eigenlijk een pakket stoornissen) die zich kan voordoen als mensen bijvoorbeeld een herseninfarct krijgen en daarna niet goed meer kunnen praten. De
10 tweede heet taalontwikkelingsstoornis en lijkt een aangeboren component te hebben.

(2) Maar de vraag is of deze stoornissen nu inderdaad alleen taal
15 betreffen, zeggen Wolfram Hinzen en Martina Wiltschko in een nieuw artikel – het inspirerendste artikel dat ik dit jaar tot nu toe las. Zo’n denkwijze is gebaseerd op de aanname dat je taal en denken van
20 elkaar kunt scheiden: je hebt eerst een gedachte en die moet je daarna uitdrukken in taal. De gedachte zelf heeft dus een andere vorm, ergens
25 in onze geest. De meeste hedendaagse taalkundige scholen gaan impliciet of expliciet uit van dit idee.

(3) Maar het is eigenlijk maar de vraag of dit klopt. Er zijn allerlei
30 aanwijzingen dat mensen specifieke soorten gedachten hebben die ze eigenlijk alleen in taal kunnen hebben: een gedachte als “ik kom hier morgen nog op terug” bijvoorbeeld,
35 waarin het gaat over iets wat nog niet bestaat, namelijk ‘morgen’, over een handeling die behoorlijk ingewikkeld is als je erover nadenkt (‘ergens op terugkomen’) en ook
40 over een entiteit waarvan het niet duidelijk is dat dieren of mensen zonder taal die hebben: een ‘ik’.

(Over dit idee van Hinzen schreef ik vorig jaar.)

45 (4) Bovendien hebben zinnen als je ze goed bekijkt de vermoedelijke structuur van gedachten. Er zitten allerlei lagen in een willekeurige zin zoals “Helaas eet Nene alle koekjes
50 op”. Er is een, laten we zeggen, letterlijke betekenis waarin de relatie tussen Nene en de koekjes wordt beschreven, maar daarbovenop zit een niveau waarin deze
55 zin in een bepaalde context moet worden geplaatst – de zin betekent normaliter niet dat Nene alle koekjes van de wereld eet, maar alle koekjes in bijvoorbeeld ons
60 huishouden. Dan is er nog het ‘helaas’ dat uitdrukt hoe de spreker van de zin zich tot deze informatie verhoudt. En helemaal tot slot heeft
65 iedere zin, ook deze, als hij reëel wordt uitgesproken, vaak ook nog een sociale implicatie. Hij kan bijvoorbeeld betekenen dat ik vind dat iemand Nene berispend toe moet spreken, of hij kan een aansporing
70 zijn om naar de winkel te gaan, of hij kan alleen een uitnodiging zijn om mij te troosten in mijn leed.

(5) Al dit soort betekenissen zitten niet alleen vast aan woorden, ze
75 kunnen door talen ook met grammaticale middelen of intonatie worden uitgedrukt. Niet alles kan zo worden uitgedrukt: hoe de koekjes ruiken, kan ik wel proberen in taal
80 te formuleren (“met de geur van de gordel van smaragd”¹⁾), maar een taal heeft nooit een speciale woordvolgorde, of een achtervoegsel, of een stembuiging hiervoor beschikbaar. Zinnen hebben de vorm van
85

bepaalde typen gedachten, en die gedachten kun je alleen met taal uitdrukken, en niet met muziek of een schilderij of het kwispelen van je staart. En dus kun je ze waarschijnlijk ook alleen *hebben* als je taal hebt.

(6) Volgens Hinzen en Wiltchko zijn er twee lagen in taal die we delen met andere diersoorten: de binnenste en de buitenste. De binnenste is het zogeheten ‘categoriseren’. We delen de wereld op in discrete voorwerpen: iets is een koekje of geen koekje. Natuurkundig is het zo simpel niet, de grenzen van iets wat we een koekje noemen, zijn eigenlijk vaag, maar zo vaag kunnen we niet eens denken. Het klinkt een beetje onzinig of zweverig-filosofisch als ik zeg dat het helemaal niet zo duidelijk is wat een koekje is. Terwijl de werkelijkheid, voor zover we weten, wel zo zweverig-filosofisch is. Het is onze geest die alles in hokjes wil stoppen. Die neiging hebben we gemeen met heel veel andere diersoorten (iets is een boom om in te klimmen of niet), maar ze ligt ook ten grondslag aan onze neiging om dingen te benoemen met woorden. Zonder hokjes geen woorden.

(7) Aan de andere kant van het spectrum ligt het sociale gebruik dat we maken van taal: de hele tijd bewegen we elkaar tot allerlei daden, en moeiteloos pikken we dat op. Ik denk dat je geen enkel probleem had om je situaties voor te stellen waarin de koekjeszin inderdaad de luisteraar beweegt tot strafmaatregelen, winkelbezoek of luid gejammer. Zulk sociaal gedrag vinden we onder allerlei andere diersoorten, met name natuurlijk dieren die in groepen leven. Ook

hier kun je weer zeggen dat taal en denken eigenlijk niet zouden kunnen bestaan zonder die sociale laag. De mens is een dier dat sociaal denkt, dat z’n gedachten voortdurend deelt met anderen, dat middels taal andermans hoofd leent om verder te kunnen denken. Zinnen bestaan niet in isolatie – ik kan wel op een papiertje schrijven “Nene heeft helaas alle koekjes opgegeten”, maar iemand die dat papiertje vindt, kan die zin alleen begrijpen als ze er zelf een situatie bij verzint.

(8) Mensen delen dus zowel het categoriseren als de sociale communicatie met (sommige) andere diersoorten, maar wij hebben iets extra’s: een brug die deze twee met elkaar verbindt. Die brug heet taal. Hij voegt bovendien een aantal betekenisdimensies toe die, voor zover bekend, in het denken van dieren niet voorkomen, zoals het verschil tussen een voltooide handeling en een niet-voltooide (“Nene heeft alle koekjes opgegeten” tegenover “Nene at alle koekjes op”) of dat tussen een handeling waaraan een einde zit (de koekjes opeten) tegenover een handeling die in theorie eindeloos door kan gaan (van de koekjes eten).

(9) Er moet dus in de menselijke hersenen iets zijn gebeurd waardoor we verschillende vormen van denken met elkaar konden verbinden en deze bovendien ook nog eens in een vorm konden gieten: de zin. Een vorm waardoor we over onze eigen gedachten kunnen nadenken (“wat heb ik voor obsessie met die koekjes?”) maar waardoor we deze ook met anderen kunnen delen zodat zij hem kunnen nuan-

180 ceren (“nou ja, álle koekjes?”) of
kunnen verbinden met nieuwe in-
formatie (“de suikerpot is ook leeg”)
om aldus tot een nieuwe conclusie
te komen (“Nene is goed bezig”).
185 **(10)** Het bestaan van taal is een
van de raadselachtigste zaken op
deze wereld. Met het werk van
Hinzen en Wiltchko zijn we

volgens mij iets dichterbij gekomen.
190 **(11)** *Full disclosure*.²⁾ Ik ken beide
auteurs, en Wiltchko zelfs al min-
stens dertig jaar, zij het beiden
oppervlakkig. Hun artikel is
gepubliceerd in *Journal of*
195 *Linguistics*, waarvan ik redacteur
ben, al heb ik dit artikel niet
behandeld.

Marc van Oostendorp, Neerlandistiek, 29 april 2022

*Marc van Oostendorp is hoogleraar Nederlands en Academische
Communicatie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.
Neerlandistiek is een elektronisch tijdschrift voor de Nederlandse taalkunde,
letterkunde en taalbeheersing.*

noot 1 gordel van smaragd: aanduiding voor Indonesië, ontleend aan de roman *Max Havelaar*
(1860) van Multatuli

noot 2 vertaling: volledige openheid

tekstfragment 1

Over de grenzen van taal ...

(1) Taal is een cruciaal onderdeel van samenwerken tussen mensen binnen organisaties en tussen organisaties. Taal verbindt, maakt van ‘ik’ een ‘wij’, maar begrenst als je elkaar niet verstaat. Dan wordt het snel ‘wij’ versus ‘zij’.

(2) “De grenzen van mijn taal zijn de grenzen van mijn wereld”, is een bekende
5 uitspraak van Ludwig Wittgenstein, de Oostenrijks-Britse taalfilosoof (1889-
1951) die ons denken over de relatie tussen taal en de wereld voorgoed heeft
veranderd en wiens late werk vaak in verband wordt gebracht met het (sociaal)
constructionisme. Deze stroming in de filosofie gaat uit van een werkelijkheid
die wij als mensen zelf vormgeven door betekenis te geven aan onze
10 omgeving: dé waarheid bestaat niet, maar is het product van ons handelen.
Leren is hier dan ook vooral een sociaal proces waarbij kennis en ontwikkeling
tot stand komen door onze interactie met anderen: mensen geven woorden
aan gevoelens en ervaringen, maken hun eigen verhalen en onderhandelen
over betekenissen. Daarmee heeft taal een belangrijke rol in het nadenken
15 over onszelf en hoe we ons onderscheiden van anderen.

*Marlieke van Grinsven en Olivia Kramers, TvOO (Tijdschrift voor
Ontwikkeling in Organisaties), september 2020*

Tekst 1 Taal is een brug in het denken

Lees tekst 1.

In alinea 1 tot en met 3 van tekst 1 wordt zowel een algemeen aanvaarde theorie als een nieuwe theorie over de samenhang tussen taal en denken besproken.

- 2p 19 Geef per theorie de kern ervan weer.
Neem de nummers uit onderstaande tabel over en zet daarachter je antwoord.

theorie	kern
algemeen aanvaarde theorie over taal en denken	1
nieuwe theorie over taal en denken	2

In alinea 6 en 7 wordt mensentaal vergeleken met de communicatie van dieren.

- 2p 20 Vat de twee **overeenkomsten** samen tussen mensentaal en de communicatie van dieren, gelet op alinea 6 en 7.
Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 30 woorden.
- 2p 21 Vat de twee **verschillen** samen waarin mensentaal zich onderscheidt van de communicatie van dieren, gelet op alinea 8.
Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 30 woorden.

“wij hebben (...) een brug die deze twee met elkaar verbindt. Die brug heet taal.” (regels 151-153)

- 1p 22 In welke alinea wordt impliciet voor het eerst op deze verbindende functie van taal gewezen?
- A alinea 3
 - B alinea 4
 - C alinea 5
 - D alinea 6

- Hieronder volgen zeven uitspraken over de auteur van tekst 1.
- 3p **23** Uit welke vier uitspraken blijkt duidelijk de algemene betrouwbaarheid van deze tekst als informatiebron, gelet op tekst 1?
Noteer de nummers van de juiste uitspraken.

- 1 De auteur geeft aan dat hij eerder over dit onderwerp schreef.
- 2 De auteur heeft zelf geen baat bij publiceren over dit onderzoek.
- 3 De auteur is een deskundige op dit onderzoeksgebied.
- 4 De auteur is enthousiast over het besproken onderzoek.
- 5 De auteur is open over het feit dat hij deze onderzoekers kent.
- 6 De auteur schrijft in een publieksvriendelijke stijl.
- 7 De auteur verwijst enkele malen naar zijn kennis over taalkunde.

- Hieronder volgen zes uitspraken over tekst 1.
- 2p **24** Uit welke twee uitspraken blijkt het meest de algemene betrouwbaarheid van deze tekst als informatiebron?
Noteer de nummers van de juiste uitspraken.

- 1 De tekst gaat over een complex taalwetenschappelijk onderwerp.
- 2 De tekst gebruikt een verwijzing naar een wetenschappelijke bron.
- 3 De tekst gebruikt relatief zelden taalwetenschappelijk jargon.
- 4 De tekst is gepubliceerd op de website *Neerlandistiek*.
- 5 De tekst maakt voldoende gebruik van heldere voorbeelden.
- 6 De tekst plaatst kanttekeningen bij bestaande onderzoekstheorieën.

Lees tekstfragment 1.

De vraag in hoeverre mensen via taal de werkelijkheid kunnen kennen, kan vanuit tekstfragment 1 en vanuit alinea 6 van tekst 1 verschillend worden beantwoord.

- 2p **25** Leg het verschil hierin tussen tekst 1 en tekstfragment 1 uit.
Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 40 woorden.

- In tekstfragment 1 wordt het constructionisme getypeerd.
- 2p **26** Vormen de taalopvattingen van Hinzen en Wilschko uit tekst 1 een duidelijk voorbeeld van constructionisme, gelet op tekstfragment 1?
- A** Ja, want zij stellen de gedachte voorop dat taal de werkelijkheid benoemt en categoriseert, net als het constructionisme.
 - B** Ja, want zij stellen de gedachte voorop dat taal en werkelijkheid onlosmakelijk verbonden zijn, net als het constructionisme.
 - C** Nee, want het constructionisme stelt de gedachte voorop dat betekenis door categorisering tot stand komt, en dat doen Hinzen en Wilschko niet.
 - D** Nee, want het constructionisme stelt de gedachte voorop dat betekenis door interactie met anderen tot stand komt, en dat doen Hinzen en Wilschko niet.

Tekst 2 We leven achter een hek. En de rest vindt dat best

(1) Soms lees je een boek waar-
door je even als een kind door de
wereld wandelt, met een boel
domme kindervragen in je hoofd.
5 Waarom moet ik belasting betalen?
Waarom zijn er grenzen? Waarom
is er een regering? Waarom heb ik
een baas? Waarom moet ik op tijd
komen, 'vrij' vragen, gehoorzamen?
10 (2) Het boek dat mijn hoop opfriste,
was *Het begin van alles. Een
nieuwe geschiedenis van de
mensheid*. Het is geschreven door
archeoloog David Wengrow en
15 wijlen antropoloog David Graeber.
Graeber stelde zijn leven lang
vervelende kindervragen over de
sociale organisatie en verhoudingen
in onze wereld. Neem zijn boek
20 *Bullshit Jobs*:¹⁾ het idee dat de
meeste mensen zich het schompes
werken in verzonnen banen waarin
ze voornamelijk bezig zijn andere
mensen met verzonnen banen druk
25 te houden. Graeber is als een kind
aan de ontbijttafel dat vraagt:
"Mama, waarom moet je naar je
werk?"
(3) Weet u het antwoord altijd?
30 (4) Kindervragen zijn nuttig. Wie
omgeven door rood afzetlint
opgroeit, merkt als volwassene dat
afzetlint niet meer op. Wanneer je
opgroeit in een dierentuin, achter
35 een hek, vergeet je op een dag dat
je achter een hek leeft. En wanneer
je het wel ziet en je vraagt aan je
kooigenoot "waarom leven wij
eigenlijk achter een hek?", dan
40 haalt hij waarschijnlijk zijn
schouders op of lepelt hij, rustig
kauwend op zijn voer, het
standaardverhaal op. Dat het

gewoon niet anders kon. Dat onze
45 soort ooit vrij rondliep, maar besloot
wilde granen te temmen en deze op
aangeharkte akkertjes te laten
groeien, overgoten met dierenpoep.
En dat landbouw onvermijdelijk
50 leidde tot ons leven van vandaag.
Het was een valstrik. Landbouw
betekende grondbezit en
bevolkingsgroei, overschotten in
graanschuren, handel en kapitaal,
55 een taakverdeling, bureaucratie,
soevereine staten. Oftewel:
complexiteit leidt tot hiërarchie.
(5) En als je dat allemaal niet leuk
vindt, zo zegt jouw kooigenoot,
60 moet je er toch mee leren leven. Dit
hek is een logisch gevolg van de
geschiedenis. Onvermijdelijk zelfs.
En laten we eerlijk zijn, jij bent de
enige die klaagt. De rest vindt het
65 best.
(6) Ik las dit verhaal, oorspronkelijk
opgetekend door Rousseau in de
achttiende eeuw, ook in boeken van
Diamond, Harari, Fukuyama en
70 Pinker.²⁾ Het werd weliswaar
telkens opgediend in een andere
variant, maar toch. De mens is een
religieus, verhalen vertellend
gewoontedier. Schouders ophalen
75 zit diep in ons DNA. Je kunt het hek
lager maken en nog blijft iedereen
netjes in zijn verblijf, want we
geloven dat dit zo hoort, dat het niet
anders kan.
80 (7) Kan het anders? Of wandelt de
homo sapiens in een parallelle
samenleving ook in de 'landbouw-
val', met de natiestaat, hypotheek,
parkeerboetes en *Sander en de*
85 *kloof*³⁾ tot gevolg? In hoofdstuk 1
presenteren de auteurs een

ontmoeting met die parallelle homo-
sapienswereld, namelijk de acht-
tiende-eeuwse Amerikaanse
90 indianenvolken.⁴⁾ En wat blijkt?
Sociale ongelijkheid was bepaald
niet onontkoombaar aan de andere
kant van de oceaan, landbouw was
geen valstrik, grote bevolkingen
95 waren niet per se hiërarchisch. Bij
een eerste kennismaking reageerde
de Irokees-Wendat⁵⁾-staatsman
Kandiaronk met afschuw over de
rangen, standen en de obsessie
100 met geld en bezit in de Europese
samenleving.
(8) Goed, wij zouden misschien ook
met afschuw reageren op het acht-
tiende-eeuwse Frankrijk. En het
105 leven bij een inheems volk ging ook
niet over rozen. Als lezer kreeg ik
de indruk dat de twee Davids wel
erg graag het eigen perspectief in

het schaarse bewijs over prehistori-
sche 'egalitaire' samenlevingen
110 zien. Ook zij vertellen een verhaal.
(9) Maar het is een noodzakelijk
verhaal, een tegenverhaal. Zeker in
een tijd waarin de hoeveelheid rood
115 afzetlint alleen maar toeneemt,
waarin persoonlijke vrijheden
steeds vaker worden ingeperkt door
een beroep op veiligheid en
gezondheid als laatste waarden die
120 er überhaupt toe doen.
(10) Graeber overleed vorig jaar
plotseling na het afronden van de
eerste versie van het manuscript.
Maar vanaf iedere bladzij in dit
125 boek fluistert hij ons toe dat er
helemaal niets onvermijdelijk is in
ons bestaan, dat duizend-en-een
volkeren die anders leefden ons
voorgingen. Zonder hek.

Rosanne Hertzberger, NRC, 2 april 2022

Rosanne Hertzberger is politica, microbioloog en schrijver.

noot 1 vertaling: Onzinbanen

noot 2 Jared Diamond, Yuval Noah Harari, Francis Fukuyama en Steven Pinker hebben allen
invloedrijke boeken geschreven over de geschiedenis en toekomst van de mensheid.

noot 3 *Sander en de kloof* is een televisieprogramma van Sander Schimmelpenninck uit 2022
waarin de vermogens- en kansenongelijkheid in Nederland centraal stond.

noot 4 Met 'indianenvolken' worden hier de oorspronkelijke bewoners van Noord-Amerika
bedoeld.

noot 5 Irokees-Wendat: een van de oorspronkelijke volkeren van Noord-Amerika

tekstfragment 2

Ordeloze oudheid

Hij werkte als historicus
en was in de archieven dus
op zoek naar de patronen:

Een routekaart of rode draad
van ooit naar wat nog komen gaat
om ons de weg te tonen

Ach, de ontzetting toen hij las
dat richting een verzinsel was
uit fantasieverhalen...

Er is geen doel, geen plan, geen pad,
slechts een chaotisch doolhof dat
ons steeds zal doen verdwalen

Marlies ter Voorde, NRC, 30 april 2022

afbeelding 1

Lectrr, lectrr.be

De teksten die voor dit examen gebruikt zijn, zijn bewerkt om ze geschikt te maken voor het examen. Dit is gebeurd met respect voor de opvattingen van de auteur(s). Wie kennis wil nemen van de oorspronkelijke tekst(en), raadplege de vermelde bronnen.

Het College voor Toetsen en Examens is verantwoordelijk voor vorm en inhoud van dit examen.

Tekst 2 We leven achter een hek. En de rest vindt dat best

Lees tekst 2.

In de inleiding van een tekst kan op verschillende manieren de aandacht van de lezer worden getrokken.

1p 27 Welke manier is in alinea 1 en 2 van tekst 2 vooral gebruikt?

- A een actuele gebeurtenis belichten
- B een afwijkend standpunt innemen
- C een algemene bevinding ondergraven
- D een amicale toonzetting gebruiken
- E een persoonlijke ervaring meedelen
- F een schokkend gegeven presenteren

“Kindervragen zijn nuttig.” (regel 30)

2p 28 Leg uit welk maatschappelijk nut kindervragen hebben, gelet op de strekking van alinea 1 tot en met 4.

Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 20 woorden.

Volgens alinea 6 en 7 hebben Wengrow en Graeber een nadrukkelijk ander perspectief op de loop van de geschiedenis dan eerdere schrijvers zoals Rousseau, Diamond, Harari, Fukuyama en Pinker.

2p 29 Geef van elk van deze twee perspectieven de kern weer, gelet op alinea 6 en 7.

Neem de nummers uit onderstaande zinnen over en zet daarachter je antwoord.

Volgens eerdere schrijvers verloopt de geschiedenis ...(1)...

Volgens Wengrow en Graeber verloopt de geschiedenis ...(2)...

1p 30 Welke bewering geeft de functie van alinea 8 en 9 samen het best weer? Deze twee alinea's samen

- A bieden tegenargumentatie bij terechte kritiek op *Het begin van alles*.
- B nuanceren individuele perspectieven op de geschiedenis.
- C onderschrijven de belangrijkste minpunten van *Het begin van alles*.
- D relativeren de waarde van verhalen in de geschiedenis.

“Maar het is een noodzakelijk verhaal, een tegenverhaal.”
(regels 112-113)

- 2p 31 Om welke twee redenen is dit tegenverhaal noodzakelijk, gelet op alinea 9 en de gehele tekst?

Neem de nummers uit onderstaande zin over en zet daarachter je antwoord.

Dit tegenverhaal is noodzakelijk, omdat we als mensen de ordening van onze maatschappij meestal als ...(1)... ervaren en omdat we in de huidige tijd ...(2)... .

Hieronder staan vier positieve typeringën die in meer of mindere mate recht doen aan de beoordeling van het boek *Het begin van alles* in de tekst.

- 2p 32 Orden de typeringën, waarbij je begint met de typering die het *meest* recht doet aan de beoordeling in de tekst en je eindigt met de typering die het *minst* recht doet.

Noteer alleen de nummers.

De tekst beoordeelt het boek als

- 1 genuanceerd.
- 2 humoristisch.
- 3 leerzaam.
- 4 verfrissend.

In de tekst worden impliciet adviezen gegeven over hoe we de werkelijkheid anders kunnen leren zien dan we gewend zijn.

- 3p 33 Leid uit de tekst drie van deze adviezen af.

- 2p 34 Welke uitspraak geeft de hoofdgedachte van de tekst het best weer?
Gelet op het boek *Het begin van alles*

- A is het aanzienlijke gebrek aan vrijheid in onze huidige samenleving een logisch gevolg van de complexe manier waarop de mensheid zich heeft ontwikkeld.
- B is het geijkte verhaal over de geschiedenis van de mensheid niet altijd accuraat weergegeven door invloedrijke denkers van de afgelopen eeuwen.
- C leidt het tegenverhaal over de geschiedenis van de mens noodzakelijkerwijs tot de samenleving zoals we die tegenwoordig kennen.
- D verhindert het benadrukken van de onvermijdelijkheid in de menselijke geschiedenis een kritische blik op de inrichting van onze moderne samenleving.

Lees tekstfragment 2.

Wat hun visies op de geschiedenis betreft, kennen tekst 2 en tekstfragment 2 een duidelijke overeenkomst én een duidelijk verschil.

- 1p **35** Vat de **overeenkomst** tussen de visies samen.
Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 10 woorden.
- 2p **36** Vat het **verschil** tussen de visies samen. Benoem beide kanten van dit verschil.
Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 30 woorden.

Bekijk afbeelding 1.

Stel, een vormgever overweegt afbeelding 1 als illustratie te gebruiken bij tekst 2.

- 1p **37** Waarbij kan afbeelding 1 vooral als illustratie worden gebruikt?
- A** bij de centrale gedachte van *Het begin van alles*
 - B** bij de gedachtegang in de slotalinea's van tekst 2
 - C** bij de hoofdgedachte van tekst 2
 - D** bij het voornaamste thema in het oeuvre van Graeber

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.